

ПОЛЬ РІКЕР: IN MEMORIAM

Костянтин СІГОВ

ПОЛЬ РІКЕР: ПАМ'ЯТЬ, ІСТОРІЯ, ВДЯЧНІСТЬ

Великий французький філософ Поль Рікер помер 20 травня 2005 року у своїй господі на півдні Парижа. Професор Сорбонни та Чиказького університету, Поль Рікер також був почесним професором понад 30 університетів світу, зокрема й Києво-Могилянської академії. На зламі XXI століття філософія Рікера відіграє засадничу роль, аналогічну тій, яку відіграла для культури XX століття думка Бергсона, Гуссерля, Гайдеггера, Вітгенштайна, Гадамера.

Рікер вивів класичну думку далеко за рамки філософських і гуманітарних кіл - у широке поле громадського життя людства. Він повернув практичній філософії ту високу гідність, про котру в посткомуністичних країнах майже не пам'ятають. Наступного дня після смерті філософа, в суботу 21 травня, в Інтернеті було видруковано виступи президента, прем'єр-міністра, міністра культури Франції. Світ почув: "Уся європейська традиція сповнена скорботи за одним із найталановитіших своїх голосів". Колись зможуть почути громадянський зміст цієї звістки й особи, що впливають на вашу з нами, читачу, суспільну культуру.

Важко писати *in memoriam* про Поля Рікера, який розсунув обрії філософії пам'яті у великій книжці "Пам'ять, історія, забуття" (2000)¹. Поль Рікер нагадав нам про те, що французьке слово *souvenir* - дієслово, а не лише іменник. І в стародавніх мовах він підкреслив динамічне значення *роботи пам'яті* - починаючи від Платона, Аристотеля та Августина. *Очищення пам'яті та зусилля пригадування* - цій темі Анрі Бергсона після трагедій XX століття нового виміру надав Поль Рікер напередодні своєї смерті.

Поль Рікер народився 27 лютого 1913 року в Рені. Його мати скоро померла; батько - викладач англійської, загинув на фронті на початку Першої світової війни (у 1915 році). Сироту виховували татові батьки у дусі протестантської традиції. Скорбота за батьком захистила Рікера від повоєнної ейфорії. Формували його головню книги та спілкування з ліцейським викладачем філософії, неотомістом Роланом Дальб'єзом.

Під час навчання в університеті до кола читання Рікера входить нова книга Анрі Бергсона "Два джерела моралі та релігії", а також коментарі Карла Варта до "Послання до римлян" і його робота "Слово Боже та слово людське". Суперечка між протестантським вихованням та інтелектуальною освітою загострилася в студентські роки. Але криза цієї пори, переламаної для багатьох, не призводить до втрати віри. Рання навичка до самотніх роздумів, стійкість сироти перед незгодами, здатність *жити не "якусі"* приховано входять на великій глибині в особливий *етос* Поля Рікера, його самостійність розуму та незалежність суджень.

Критицизм середовища не штовхнув його до хитань між "відступництвом" та "наверненням". Рікер знайшов у собі сили перетворити внутрішній конфлікт на динамічну складову свого життя: "Я навчився - від перемир'я до перемир'я - вести внутрішню боротьбу між розумом та вірою, як говорили тоді"². З яким опонентом зіткнувся в ньому університетський неокритицизм? Із його "біблійною вірою". Поняття гріха й прощення посідали в ній значне місце, але не охоплювали всього горизонту: глибше та сильніше було переконання, що "людському слову передує Слово Боже"³. З цього виток бере початок лейтмотивів усієї філософії Поля Рікера, той "конфлікт інтерпретацій", з якими назавжди пов'язане його ім'я в енциклопедіях та підручниках сучасної думки.

В "Інтелектуальній автобіографії" Рікер не без посмішки згадає про сліди "перемир'я" у своїй дипломній роботі після внутрішньої боротьби віри та розуму. Отримавши ступінь магістра філософії (1934), Рікер далі навчається у Парижі, в Сорбонні. Тут його професорами були еллініст Леон Робен, філософ Леон Брюнвік. Паризьким відкриттям для провінційного студента стала зустріч із Габріелем Марселем.

Рікер опановує *сократичний метод* філософування на славетних "п'ятницях" у Габріеля Марселя. Тут він знайомиться з ідеями Карла Ясперса, Едмунда Гуссерля, Макса Шелера, спілкується з Миколою

Бердяєвим. Екзистенціальну проблематику прояснює сповнена нюансів концептуальна критика. Рікер засвоює метод, що його Габріель Марсель називає "другою рефлексією": він допомагає не обмежуватися редуктивним аналізом (етап "першої рефлексії") й переходить до синтезу другого, вищого порядку. Надалі Рікер суттєво поглибить цей метод у 60-ті роки на етапі конфронтації структуралізму та герменевтики.

У 1935 році Рікер одружується, у родині народиться п'ятеро дітей. З 1935 року Рікер викладає філософію у ліцеї й активно вивчає німецьку мову, аж до початку Другої світової війни. 1939 року Рікер добровольцем іде на фронт, потрапляє в полон. У таборах він вивчає філософію Ясперса, його аналіз "межових ситуацій": поразка, смерть, помилка, самотність. Разом із табірним товаришем Мікелем Дюфреном Рікер по війні пише книжку "Карл Ясперс і філософія існування" (1947).

Відбудова Європи стає першорядною громадянською справою для покоління Рікера, яке пережило крах європейської цивілізації у Першій та Другій світових війнах. За просторе поле праці на багаторічній службі стане для мислителя подолання повоєнних травм, забобонів й упередженості у стосунках Франції та Німеччини. Переклавши та відкоментувавши перший том Гуссерлевих "Ідей", він 1948 року видає свою першу книжку з компаративної філософії "Габріель Марсель і Карл Ясперс". Півстоліття потому Рікер зазначить: "Карлові Ясперсу я завдячую тим, що він зберіг моє захоплення німецькими мислителями, попри всю ту брехню, що нас оточувала, попри "терор Історії"⁴.

Рікер пише передмову до французької публікації Ханни Арендт "Доля людська". Рікер разом з німецьким мислителем аналізує досвід тоталітаризму та ставить собі три питання: "Що саме відбулося? Чому відбулося? Як таке стало можливим?"⁵. "Терористична гіпотеза" людини-гвинтика, яку запроваджувала тоталітарна машина, переступає межу мислимого. Якщо ця проблема поглиблює кантівське питання про радикальне зло, то можливість існування нетоталітарного світу Рікер пропонує шукати в засадах опору та відродження вкорінених у самій людській формі буття як такої. Фундаментальна антропологія мислиться як відповідь на тоталітарний виклик, і це суттєво⁶. Але досвід війни й табору (Поль Рікер вийшов навесні 1945 року з табору Берген Бельзан) не схилив філософа приєднатися до тих, хто визнав "Розрив" традиції як обов'язкову

аксіому. Переосмислення нової складності понять традиції, пам'яті, історії наблизить Рікера до праць Гадамера.

Дружба Рікера з Гансом Георгом Гадамером, їхні фундаментальні праці з герменевтики та практичної філософії визначають найплідніші перспективи європейської філософської думки на зламі XX-XXI століть.

Та повернімося до перипетій університетських шляхів філософа. Викладаючи у Страсбурзькому університеті (1947-1957) та в Сорбонні (1957-1967), Рікер пише цілу серію книжок, завдяки яким заживає широкої слави: "Філософія волі" (1950-1960), "Історія й істина" (1955), "Про інтерпретацію. Нариси про Фрейда" (1965), "Конфлікт інтерпретацій" (1969). Еманюель Муньє залучає його до співпраці в часописі "Esprit". 1964 року Рікєрова стаття відкриває спеціальне число часопису, що під гаслом "Як створити Університет?" аналізує опитування студентів, діагностуючи кризу, пов'язану з нездатністю університету поєднати якість освіти з масовістю.

Аби подолати анонімний характер взаємин між викладачами та студентами, Рікер у 1967 році полишає Сорбонну та долучається до заснування у паризькому передмісті Нантер нового університету, взорованого на античній моделі спілкування вчителя й учнів. Але саме в Нантері як найвразливішій ланці системи французьких вузів 1968 року відбувається студентський вибух. Колеги обирають Рікера деканом гуманітарного факультету, але його спроби запровадити миротворчі дискусії виявляються марними. Брутальні й водночас утопічні атаки не обмежуються наскоками на вади університетського вишколу, а цілять у самі засади. Тож 1970 року Рікер полишає посаду декана в Нантері (втім, 1973 року він повернеться туди і викладатиме до 1983 року), аби прийняти запрошення Лувенського університету. Водночас він читає лекції в університетах Монреаля та Чикаго (зокрема знаменитий курс "Ідеологія й Утопія", що його український переклад нещодавно вийшов друком). Відтак у Рікерових працях чільне місце посідає синтез англосаксонської аналітичної філософії та "континентальної" герменевтичної традиції.

4

Книга "Конфлікт інтерпретацій" (1969) розкриває основні лінії суперечки Рікера з французьким структуралізмом (і його відгалуженнями - марксистським, ніцшеанським, психоаналі-

тичним, лінгвістичним тощо). Структуралісти відкидали поняття особистості і, слідом за Сосюром, розглядали мову як систему знаків без суб'єктивного закорінення, лишаючи поза увагою ідею Бенвеніста про те, що первинною одиницею смислу живого мовлення є не знак, а висловлювання, спрямоване до співрозмовника, здатного розкривати знаки і правила оперування ними на шляху від "когось" до "когось". Розвиваючи Бенвеністову концепцію, Рікер формулює власне означення дискурсу, *"хтось комусь щось сказав про щось"*. Така дефініція дискурсу відкрила битву на три фронти. Вона:

- 1) повертала дискурсові суб'єкт - "хто", стертий структуралізмом;
- 2) ставила у центр означення дискурсу цілу проблематику інтерсуб'єктивності та комунікації;
- 3) долала обмеження смислу висловлювання внутрішньо-мовними традиціями та спрямовувала його до історичного світу.

Поворот від семіотики за Сосюром до семантики у Бенвеністовому розумінні Рікер розвиває у монографії *"Жива метафора"* (1975).

Що таке текст, міф, символ, метафора? Рікер тлумачить кожне з цих понять з огляду на досвід повсякденного мовлення. *Linguistic turn*, увага до мовного опосередкування думки не повинна зупинятися на рівні буквальних значень. На руїнах дослівних співвідношень нове смислове співвідношення відкриває метафора. Рікер переносить рух від метафоричного "бачити як" за рамки лінгвістичного порядку до онтології "бути як", кидаючи виклик "імперії знаків", що ними маніпулювала структуралістська ідеологія, та наголошуючи на акті читання і світі читача - головного чинника в "переопису ванні" реальності, її "перезображенні" (*re figuration*).

Відтак Рікер трансформує Дильтеєву версію герменевтики, котра визначилася протиставленням природничих наук, що послуговуються методом пояснення-експлікації, наукам про дух, перейнятим розумінням, тобто інтерпретацією. Герменевтика Рікера спрямована на подолання розколу між "духом" і "літерою", між семантикою та семіотикою. Рікер розкриває нові форми посередницької ролі семіотики в семантичному аналізі тексту. Сама матерія тексту виправдовує і навіть вимагає внесення експлікативної фази в основу розуміння. Рікер перегортає сторінку тривалих міждисциплінарних дискусій з приводу співвідношення методів точних і гуманітарних наук, котрі концентрувалися в опозиції пояснити/зрозуміти. Діалектична формула Рікера - "пояснити більше, щоб зрозуміти краще" - стає девізом цілого напрямку

герменевтики. Плідним висновком цього напрямку стає перенесення методів вивчення тексту в практичне поле вивчення дії. Книга Рікера "Від тексту до дії" (1986) перекидає міст між теорією тексту - теорією дії - теорією історії.

Історики Європи та США відкривають вельми цікавого співрозмовника та критика в авторі тритомної праці "Час і оповідь" (1983-1985). Цикл історіографічних досліджень філософа викликав широкий резонанс.

Кризу колишніх форм "зв'язку часів" Рікер описує як феномен "лякаючої чужинності історії"⁷. Рікер аналізує це явище на матеріалі творів керівника семитомної праці "Місця пам'яті" П'єра Нора. Розрив між пам'яттю та історією тут є першою темою. Друга тема - втрата історії-пам'яті. Третя тема - перетворення пам'яті на об'єкт історії серед інших об'єктів, на пам'ять, захоплену історією. Історизація пам'яті (колективної та особистої), супроводжується відчуженням історії на фоні девальвації ювілейних та комеморативних заходів.

Рікер детально та поглиблено розглядає виклики радикальної історичності нашого існування, проблеми маніпуляції забуттям та пам'яттю після багатьох травм Європи у двадцятому столітті. Новизну його підходу до найскладніших проблем людського існування нам ще доведеться по-справжньому вивчати та усвідомлювати. Ми тільки наближаємося до високого порогу його філософії свідцтва.

Без перебільшення можна сказати, що *ніхто раніше за Рікера не наважувався так глибоко вкорінити філософію в історичному оповіданні, нарративі, що бере початок з біблійної оповіді*. У світлі його ідей нам дано шанс по-новому перечитати не лише документи сучасної історії, але також "Апологію Сократа" та "Сповідь" Августина.

У панорамі філософії ХХ століття думку Поля Рікера вирізняє розмах та послідовність систематичного діалогу з основними гуманітарними науками. Історики, правники, політологи, лінгвісти, літературні критики, фахівці з біоетики відзначають його бездоганну компетентність у всіх цих дисциплінах (рідкісна риса серед філософів). Глибина дослідження нагадує про Аристотелеву ґрунтовність і широту підходу. Універсальність цього синтезу була продуманою відповіддю на той "конфлікт факультетів", що про нього німецьким університетам нагадував Кант. Історик ідеї, Рікер знову й знову вказував на послаблення філософії у періоди її самозамикання та на

злеті думки в часи появи нових форм діалогу з різними науковими парадигмами (від математики за Платона до біології за Бергсона).

Серед великих наукових цехів і корпорацій, які високо оцінили праці Рікера та його внесок в їх царину досліджень, годі оминати екзегетику та біблійну критику, які пережили кардинальні зміни протягом ХХ століття. Праці Рікера про Бультмана, Ебелінга, Бонхоффера, Мольтмана, його аналіз проблем деміфологізації та герменевтики символів широко обговорюють у Римі на регулярних конференціях під керівництвом Енріко Кастелі⁸. У цих конференціях брали участь Емануель Левінас і давній товариш Поля Рікера - філософ Кароль Войтила. Доповіді Рікера про герменевтику свідочства та об'явлення входять у колективну працю "Екзегеза та герменевтика" за редакцією Ксав'є Леона Дюфура. Величезна бібліографія праць Рікера (а також книг і дисертацій про них), становить об'ємну працю, видану Лувенським університетом⁹. "Видно, як поступово проступає крізь ці розмаїті праці ідея аналізу біблійного дискурсу, що пов'язує розмаїття способів називати Бога з розмаїттям літературних "жанрів", уживаних у біблійному каноні. Таким чином, вірний своєму правилу "не змішувати", я приділяв незмінну увагу, інтелектові, вірі, в тісному діалозі між "герменевтикою філософською" і "герменевтикою біблійною"¹⁰.

Про подолання Рікером академічних табу, що побутують у Західній Європі, зі знанням справи пише відомий канадський філософ Чарльз Тейлор: "В академічних колах як англосаксонського, так і "континентального" світу, відчувається певна скутість, коли заходить мова про релігію, особливо про віру. Важко пояснити причини такої стриманості, і я зараз не зупинятимусь на цьому. Я лише констатую, що численні важливі питання залишаються без відповіді або виявляються не досить вивченими через цю внутрішню перешкоду, яка часто діє як певне табу - табу у квадраті, адже воно виключає навіть згадку про його існування. Але Рікер протягом усього свого шляху завжди без вагань перетинав цей кордон мовчання. Можливо, в цьому - одна з найважливіших таємниць плідності його творчості. Такий особливий вимір філософської практики без кордонів, якою ми йому завдячуємо"¹¹.

Особливу увагу Поль Рікер приділяє підтримці інтелектуального руху опору комуністичній диктатурі в Європі, на схід від "залізної завіси". Рікер відгукується на революцію в Будапешті 1957 року великою концептуальною статтею "Політичний парадокс" (Esprit, травень 1957), котра входить до книжки "Історія та істина"¹². На

запрошення Яна Паточки та Вацлава Гавела він регулярно приїздить до Праги аби брати участь у підпільних семінарах. Свідчення празьких друзів філософ згадає у Києві: "Тоталітарне насильство не зводиться до фізичного винищення та залякування. Воно неправдою руйнує мову та можливість спілкування між людьми" ("Сам як інший", с 425). Рікер пише передмови до публікацій книжок Яна Паточки у Франції та включив їх, разом зі статтями про Ханну Арендт, в книжку "Навколо політики" ("Дух і літера", К., 1995).

Полю Рікеру сучасна французька філософія багато в чому зобов'язана пробудженням уваги до теми права та справедливості. Багато в чому завдяки його працям батьківщина Монтеск'є та Токвіля повернулася наприкінці ХХ століття до фундаментального осмислення "духу законів". Частина з цих досліджень в українському перекладі в книжці "Право і справедливість" (К., 2002, див. www.duh-i-litera.kiev.ua). Корпус цих "правозахисних" досліджень опубліковано в двох книгах¹³.

Одну з найцікавіших своїх книжок Поль Рікер назве "Критика та переконання" (*Critique et conviction*)¹⁴. Тут у вільній формі діалогів із філософами Рікер розкриває глибину стертого від часів Канта концепту "критика". Нові форми критичної практики Рікер ілюструє тут яскравими прикладами "перетинань" його досліджень із ідеями Мірчі Еліаде, Реймонда Арона, Левінаса, Мішеля Фуко, Жака Деріда, істориками школи "Аналів", літературними критиками Європи й Америки. Тут Рікер розробляє поле критичного аналізу форм "надлишку пам'яті" в одних, "надлишку забуття" в інших, про сучасну комеморативну політику, про зловживання пам'яттю та забуттям. Нові типи критики й "обміну пам'яті" схильних конфліктувати культур Рікер ставить у ключову модель майбутнього етосу Європи.

У безперечній актуальності рікерівської концепції "обміну пам'ятей" ми нині переконалися на прикладі суперечливих реакцій на 60-річчя закінчення Другої світової війни. Відповідь на важке запитання "хто?" у вигляді історій та розповідей, що конфліктують, нерозривний вузол здатних ігнорувати одна одну "нарративних ідентичностей" - ці проблеми у центрі уваги програмного тексту Рікера. "Яким є новий етнос Європи?"¹⁵ Прокладати шлях через пекло проблем, що роздирають наш континент, буде важко без такого провідника, яким був покійний мислитель.

Поль Рікер у своїй останній монографії "Parcours de la reconnaissance" "Шлях вдячності/визнання" - цитує дивовижний афоризм Симони Вейль: "Існує дві форми дружби: зустріч і розлука. Вони нероздільні. Вони містять у собі одне й те саме благо, унікальне благо - дружбу [...] Обидві форми гарні, як вмістилище цього блага; ті, хто любить, друзі мають два бажання: одне - любити, так, щоб увійти одне в одного та скласти одне ціле, друге - любити одне одного так, щоб навіть, якщо між ними була половина земної кулі, їхній союз не зазнавав би жодних збитків..."¹⁶.

Я не можу тут навіть коротко переказати думки та теми наших розмов із Полем Рікером, від першої зустрічі весною 1992 року біля Сорбонни (в його улюбленій книгарні Vrin), в подальші роки частого спілкування в Парижі та Києві (про лекції Рікера в Києво-Могилянській академії у 1993 і у 1998 треба писати окремо) й аж до останньої бесіди у нього вдома 26 березня 2004 року. Малу частину фрагментів тих бесід я вмістив у вигляді передмови до українського перекладу його великої книжки "Soi-même comme un autre" (Сам як інший, К., 2002)¹⁶. Та тепер я не можу не згадати про глибоку вдячність і великий борг перед покійним Філософом.

Наші бібліотеки свідчать про те, що відразу після розпаду СРСР у 1991 році в Україні практично не було перекладів сучасної європейської філософії. Контекст був відсутній, не кажучи вже про класичні тексти. "Ідеологічний вакуум" квапливо намагалися заповнити, одні - собою, інші - модними західним бестселерами. Проти течії паризьких чи нью-йоркських мод Поль Рікер стояв високо та непохитно, зберігаючи гідність ветерана інтелектуальних баталій. Його величезний досвід нонконформізму, інтелектуальної чесності та відкритості став на початку 1990-х років визнаним еталоном навіть серед його давніх опонентів.

Мало сказати, що бібліографія Рікера на десятиліття вперед визначила стратегію видавництва "Дух і літера" та коло авторів - Поль Рікер відкрив нашим читачам думку Ханни Арендт, Еманюеля Левінаса, Чарльза Тейлора та Райнхарта Козелека й багатьох інших. Рікерові філософські аргументи схилили чашу терезів на користь самої назви *Дух і літера*. Головне в іншому. Рікер нічого не диктував і не радив, він просто був поруч, його стриманий і сповнений відваги стос відкривав простір унікального спілкування, звільняв від старих страхів і нових наслідувань, його весела мудрість і самоіронія були

вагомішими, ніж "весь Париж", пуп інтелектуального всесвіту. Приміром, як забути лаконічне та точне слово Рікера, його обличчя під час круглого столу на честь Гадамера, який приїхав прощатися з Парижем (там виступали Деріда, Ліотар, Марьон та інші)...

Відсутність у Рікера будь-якого натяку на положення "зірки" багато кого якось навіть збивало з пантелику. При цьому Рікер не був ані юридичним, ані білою вороною; важке й довге життя під ударами ХХ століття було йому дане ще й на те, щоб звичайні табелі про ранги поруч із ним видавалися анахронізмом. Він легкою ходою піднімався на Печерський пагорб, дивився на панораму Дніпра і розводив руками, дивуючись думці, що народилася в розмові: "Подумайте тільки, адже чудо примноження хлібин - це притча про слово, про надзвичайну здатність слова примножуватися під час розділення його в спілкуванні..."

Філософу йшов 80-й рік, коли він уперше приїхав до Києва у вересні 1993 року. Багато прекрасних людей, один раз відвідавши це місто, ніколи сюди більше не поверталися. У 1998 році Поль Рікер знову приїхав до Києва; і він сказав, що вже давно перестав множити контакти та відмовляється від запрошень, але позаяк він прийняв звання професора *honoris causa* Києво-Могилянської академії, то відчуває обов'язок читати лекції, працювати зі студентами та колегами. Наша "інша Європа"¹⁷ не розпещена *такими* уроками солідарності. Тим, хто буде згадувати про те, що великий філософ був на нашій землі, був у світі, просто *був*, - стане у пригоді епіграф до книги Поля Рікера "Пам'ять, історія, забуття", слово його покійного товариша Володимира Янкелевича: "Той, хто був, віднині не може не бути: віднині цей таємничий і найвищою мірою незбагнений факт "був" лишається його причастям до вічності" (*son viatique pour l'éternité*).

ПРИМІТКИ

¹ *Paul Ricoeur, La memoire, l'histoire, l'oubli, Paris, Seuil, 2000.*

Як і численні попередні книги Рікера, ця монографія була паралельно видана у США та перекладена на головні європейські мови, зокрема на російську: *Поль Рикёр, Память, история, забвение, М. 2004, перевод с французского И.И. Блауберг, И.С.Вдовиной, О.И.Мачульской, Г.М. Тавризян. Про бібліографію Рікера див.: <http://ricoeur.iaf.ac.at/FR>.*

² *Paul Ricoeur, Reflexion faite. Autobiographic intellectuelle, Paris, Ed. Esprit, 1995, p. 15.* Цей текст є французьким оригіналом твору, написаного для американського тому *The Philosophy of Paul Ricoeur, ed. L.E.Hahn, The Library of Living Philosophers, vol. XXII, Chicago and Lasalle, Illinois, Open Court, 1995.*

³ *Ibid, p. 14.*

⁴ Paul Ricoeur, *Reflexion faite. Autobiographic intellectuelle*, Paris, Ed. Esprit, 1995, p. 20.

⁵ Paul Ricoeur, Preface a "Condition de l'homme moderne" in: *Lectures l'Autour du politique*, Paris, 1991, p. 47.

⁶ Див. К. Сігов, Опір "терористичній гіпотезі" про людину - лейтмотив філософії Ханни Арент. *ІХанна Арент. Джерела тоталітаризму*. - К.: Дух і літера, 2005, С 534-539; журнальна версія: Дух і літера, №13-14, 2004, С 177-182.

⁷ Поль Рикёр, Память, история, забвение, М. 2004 - С. 547-572.

⁸ Див. Поль Рикёр, Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике, Перевод И.С. Вдовиной, М., Канон-пресс-Ц, 1998. 623 с.

⁹ Vansina, ED. Paul Ricoeur. Bibliographic primaire et secondaire (1935—2000). Louvain, Peeters, 2000, xxv-544 p. Coll. "Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium ", см. <http://agora.qc.ca/mot.nsf/Dossier/PaulRicoeur>.

¹⁰ Paul Ricoeur, *Reflexion faite. Autobiographic intellectuelle*, Paris, Ed. Esprit, 1995, p. 42.

¹¹ Charles Taylor, *Une philosophic sans frontieres in: Magazine litteraire № 390*, Paris, 2000, p. 31.

¹² Поль Рикер *Історія та істина*. Перекл. з фр. В.Й. Шовкун, передмова, наук. ред. Т.С. Голіченко. К., "КМ Academia", "Пульсари", 2001.

¹³ Paul Ricoeur, *Le Juste*, Paris, Editions Esprit, 1995.

¹⁴ Paul Ricoeur, *La critique et la conviction - Entretiens avec Francois Azouvi et Marc de Launay*, Paris, Calmann-Levy, 1995.

¹⁵ Paul Ricoeur, *Quel ethos nouveau pour l'Europe? in Imaginer l'Europe, Sous la direction de Peter Koslowski, Serf*, Paris, 1992, p. 109.

¹⁶ Paul Ricoeur, *Parcours de la Reconnaissance*, Stock, 2004, p. 278-279.

¹⁷ Поль Рикер, Сам як інший, К., "Дух і літера", К., 2002, с. 424-433. В Києві також опубліковані українські переклади ще трьох книг Поля Рікера: "Інтелектуальна біографія", 2002; "Право і справедливість", 2002, "Ідеологія та утопія", 2005. див. www.duh-i-litera.kiev.ua